

nějšé proučevanje arhivskega gradiva v Zadarskem arhivu bi verjetno dalo drugačne rezultate?

Avtor se dotakne tudi obdobja po turški zasedbi Bosne (VI. poglavje). Ker je poleg dubrovniškega gradiva (žal ne v celoti) upošteval tudi turške vire (v prevodu), predstavlja to poglavje le poskus, odgovoriti na vprašanje, kakšna je bila usoda domačih bosanskih trgovcev po propadu bosanske srednjeveške države. Dejstvo je, da se domači trgovci še vedno v velikem številu pojavljajo v Dubrovniku, kjer trgujejo, in da islamizacija zajame ta sloj šele v začetku XVI. stoletja. Kljub temu, da je to poglavje zelo zanimivo, odpira mnogo nepojasnjenih vprašanj. Zaokroženo in z zanimivim metodološkim pristopom je v zadnjem poglavju obdelan vpliv ekonomsko-socialnih sprememb na kulturne razmere v Bosni v XIV. in XV. stoletju. Živkovičeva knjiga predstavlja zanimiv prispevek k proučevanju specifičnosti bosanskega fevdalizma. Odprla je številna vprašanja, ki pa jih zaradi posebnosti in omejenosti gradiva ni mogla do kraja rešiti.

Ignacij Voje

Janko Prunk, Slovenski narodni programi. (Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945). Ljubljana: društvo 2000, 1986. 284 str.

V današnjem času, ko smo priča obujenemu zanimanju za nacionalni fenomen, lahko spremljamo živahno razpravljanje, o različnih vidikih njegovega obstajanja, ki v našem prostoru neredko načenja tudi pomembna vprašanja o položaju in nadaljnjem razvoju slovenskega naroda. Tega razpravljanja se v glavnem udeležujejo kulturni in politični delavci, pri tem pa posegajo tudi na področje narodove zgodovine, saj ta nujno sodi med tiste dejavnike, ki pogojujejo objektivno vrednotenje vseh družbenih vprašanj, zlasti še nacionalnega. Vendar pa lahko kljub temu opazimo, da se slovensko zgodovinsko izkustvo v celoti še ni uveljavilo v dosedanjem razpravljanju o vitalnih slovenskih problemih. K temu bo zato brez dvoma pripomogla študija dr. Janka Prunka, »Slovenski narodni programi«, kajti z njo je dana osnova za prehod v novo, kvalitetno razpravljanje o narodovih vprašanjih. »Slovenski narodni programi« namreč omogočajo vedenje o zgodovinskih razsežnostih slovenske narodnopolitične misli in akcije in se organsko vključujejo v razjasnjevanje mnogih vprašanj, ki se mimo tega vedenja obravnavajo danes.

Avtor študije, dr. Janko Prunk, vsekakor sodi med poklicane k tvorni obravnavi nacionalnega fenomena. Je uveljavljen slovenski in jugoslovanski zgodovinar, višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja ter izredni profesor za novejšo zgodovino na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, poleg tega pa eden izmed redkih slovenskih zgodovinarjev, ki se je študijsko izpopolnjeval v tujini — v Franciji, Nemški demokratični republiki in Zvezni republiki Nemčiji. Pritegnjen je bil tudi v delo historičnega seminarja Univerze v Freiburgu in kot referent večkrat povabljen na mednarodna znanstvena srečanja v Evropi. Avtorjeva študija je bila ob izidu že odmevno predstavljena širši javnosti, znanstveni in strokovni pa jo ob tej priložnosti predstavljamo posebej.

Slovenska zgodovinska veda je doslej seveda že uzavestila pot in napore slovenskega naroda za doseg nacionalne osvoboditve in politične osamosvojitve. Tako se lahko spomnimo ustvarjalnega vzgiba, ki je narekoval Dragotinu Lončarju, da je napisal svoje znano delo *Politično življenje Slovencev*, enako kakor poznamo tudi prodorne presoje Fraňa Zwitterja o narodnosti in politiki pri Slovencih, o slovenskem političnem preporodu devetnajstega stoletja in o nacionalnih problemih v habsburški monarhiji. Prav tako so nam bile že predane izbrušene preučitve Vasilija Melika o taborskem gibanju in rasti slovenskega narodnega gibanja do leta 1918 ter pretanjene študije Janka Pleterskega o nacionalnem vprašanju v slovenski in jugoslovanski zgodovini. Na enak način je vraščen tudi Speransov Razvoj slovenskega narodnega vprašanja v osmišljanje bistvenih prvin nacionalne zgodovine. Med take očitne pridobitve se sedaj uvršča tudi Prunkova svojevrstna strnitev obdobja od izoblikovanja slovenskih nacionalnih zahtev po politični lastnosti leta 1848, pa do njihovega udejanjenja ob nastanku federativne jugoslovanske socialistične skupnosti.

Avtor je to storil tako, da se je v sestavi slovenskega zgodovinskega razvoja iz let 1848—1945 osredotočil na narodne programe, kajti ti programi, kot sam pravi, predstavljajo zlasti pri malih narodih njihovo razumevanje lastne eksistence in njene problematike, hkrati pa izražajo stopnjo narodnega družbenoekonomskega, političnega in kulturnega razvoja. S tem izvirnim prijemom, s katerim se je doslej le malo kdaj pristopilo k obravnavi nacionalne zgodovine — za tako obsežno obdobje, ki je zajeto v avtorjevi študiji pa še sploh ne — so sedaj historično razčlenjeni temelji slovenske identitete, potrjen pa je tudi trajan pomen zgodovinopisja v teoretskem

spoznavanju družbene stvarnosti. Avtor je zgodovinske temelje svojega preudarka slovenstva — narodne programe, razčlenil tako, da je v študiji uveljavil celostno gledanje na ta družbeni in politični pojav, kajti vsak obravnavani program je ocenil po njegovem nosilcu, načrtovanih metodah za njegovo uresničitev in njegovi primerčnosti za razvoj slovenske družbe. Pri tem je znotraj vsakokratne zgodovinskobivanjajske danosti slovenskega naroda poiskal najbolj značilne in dognane narodnopolitične programe in s tem omogočil v jedru spoznati obseg vseh iskanj in naporov, ki so jih morali Slovenci premagati, da so postali samostojen in drugim enakopraven narod.

Začetek avtorjevega izmerjanja razvojnih stopenj, ki so vodile k polni slovenski suverenosti, je postavljen v revolucijsko leto 1848, ko so Slovenci kot narod oblikovali svoj prvi politični program. Avtor predstavi znane zahteve po Zedinjeni Sloveniji (na naravnem pravu utemeljeno združitev vseh slovenskih ozemelj v avtonomno enoto in uveljavitev slovenskega jezika v njej) in ugotavlja, da bi si takrat lahko slovenski narod izbral svoje zahteve edinole za vojno silo, katere pa ni imel. Slovenskim narodnim voditeljem je ostalo le politično agitacijsko delo za uresničenje izoblikovanih nacionalnih ciljev, ki je postopoma napredovalo vse do razbitja habsburške oblasti. Ta del slovenske zgodovine avtor zelo jasno razčleni skladno z načinom svojega preudarjanja narodnih programov. Ustavil se je pri taborskem gibanju konec šestdesetih let devetnajstega stoletja, obdobju slovenskega političnega razslojevanja v začetku devetdesetih let tega stoletja, uvajanju in utrditvi trialističnega koncepta v slovenski politiki med leti 1898 in 1912 ter kasnejšem zorenju jugoslovanske ideje do konca prve svetovne vojne. V njegovi obravnavi spoznavamo oživitvev programa Zedinjene Slovenije, ki so ga v času taborskega gibanja podprle že široke slovenske množice in takratna, v ohranitvi slovenske nacionalne individualnosti opredeljena razmišljanja o zvezi jugoslovanskih narodov ob jugoslovanskem kongresu decembra 1870 v Ljubljani. Nadalje spremljamo domišljanje slovenskega narodnopolitičnega programa na koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let, ko je liberalna Narodnonapredna stranka poudarjala »krepko slovenstvo«, temelječe v panslavizmu in rusofilstvu, kar je učinkovalo zlasti na Jugoslovansko socialno, demokratsko stranko, da je pojasnila svoj nacionalni načrt — idejo Zedinjene Slovenije, ki jo je sprejemala согласно Brnskemu programu avstrijske socialne demokracije. Prav tako je razgrnjeno še iskanje rešitve slovenskega vprašanja znotraj obstoječe habsburške monarhije, katero je skozi trialistični koncept, tj. zamišlel jugoslovanskega državno-pravnega zedinjenja v monarhiji pri Slovencih uveljavila Katoliška narodna stranka. Vzporedno je predstavljeno tudi novoilirsko gibanje, neuspelo zavzemanje za kulturnopolitično zlitje Slovencev s Hrvati, obenem pa ovrednoteno dotedanje politično mišljenje slovenskega meščanstva, ki je pričakovalo, da je mogoče rešiti nacionalno vprašanje po mirni, demokratični poti in v sporazumu z vladajočimi vrhovi monarhije. V tej zvezi avtor posebej opozarja, da so tako trializem kot predhodni programi obšli dejstvo, da je treba svoje narodne pravice izbojevati tudi s silo.

Začetni nagib k temu spoznanju avtor najde v narodnorevolucionarnem gibanju prepородovcev, delu slovenske dijaške in študentske mladine, ki je terjale razbitje Avstro-Ogrske monarhije in zedinjenje vseh jugoslovanskih narodov v samostojno državo. Tako smelo stališče, ki je nastopilo v gledanju na slovensko nacionalno vprašanje, je v študiji premišljeno z vidika zorenja jugoslovanske ideje in daje odgovor na vprašanje, kaj je neposredno pred prvo svetovno vojno pomenila volja po jugoslovanski državi. Za odločujočo usmeritev nadaljnega razvoja slovenskega naroda so jo imeli vsi nacionalni politični subjekti le, da so zaradi mednarodnopolitičnih razmer pristajali na jugoslovansko zedinjenje v habsburškem državnem okviru. Kot tehtno pripominja avtor, pa je to glede na takratno zgodovinsko stvarnost že predstavljalo pravo jugoslovansko usmeritev.

Njegovo ugotovitev potrjuje zlasti politična naravnost Majniške deklaracije, s katero je leta 1917 Jugoslovanski poslanski klub v dunajskem parlamentu zahteval združitev vseh ozemelj, na katerih so v Avstro-Ogrski živeli Slovenci, Hrvati in Srbi. Zato je izredno utemeljena ocena Majniške deklaracije, ki je v študiji označena kot povsem revolucionarna zahteva, saj je terjala popolno rušenje dotedanjih političnih struktur monarhije (dualizma) in ustvaritev nove državne tvorbe na njenem jugu. Avtorjeva vztrajna pozornost na revolucionarne prvine nacionalnih programov se ob tem zgodovinskem dejstvu pokaže kot pronicljivo razkrivanje prelomnih trenutkov slovenske zgodovine, kajti povsem nazorno mu omogoči opredeliti pomen, ki ga je za Slovence imela ta deklaracija. Vzpodbudila je množično deklaracijsko gibanje, ki je podprlo njene zahteve, jim dalo demokratični značaj, socialno noto ter predstavljalo družbeno osnovo nacionalne samoodločbe slovenskega naroda leta 1918. Pri tem je znal avtor osmisliti moč deklaracijskega gibanja tudi na način, ki globoko zadeva slovensko nacionalno bit. Pokaže, da upori slovenskih vojakov, ki so leta 1918 zrasli iz deklaracijskega gibanja, ne omogočajo zagovarjati mnenje o neodločnem ali celo hlapčevskem značaju Slovencev. Bili so prepričljiv odraz slovenske volje za nacio-

nalno osvoboditev in politično osamosvojitvev, ki je bila polno uresničena 29. oktobra 1918 z odcepitvijo slovenskih dežel od Avstro-Ogrske monarhije.

Zgodovinsko novi položaj, katerega so pričeli izkušati Slovenci z nastankom jugoslovanske države, avtor zgoščeno očrta z ugotovitvijo, da po zedinjenju Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter Kraljevine Srbije v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev nista srbska politika in dvor ravnala modro in taktčno. Namesto da bi pustila avtonomijo deželam, ki so se združile s Srbijo in s tem ustvarila zavest o enakopravnosti združenih bratskih narodov, sta uvedla centralistično državno ureditev in odpravila vse avtonomne politične naprave pri nesrbskih narodih. To je spočelo boj unitaristično-centralističnih konceptov z avtonomistično-federalističnimi, s katerim je bil prežet ves čas obstoja prve jugoslovanske državne skupnosti. Avtor opazuje ta boj v treh političnih obdobjih stare Jugoslavije — v času do uvedbe kraljevske diktature leta 1929, obdobju diktature in znotraj ljudskofrontnega gibanja, ki je zaznamovalo drugo polovico tridesetih let. V prvem obdobju se osredotoči na tvorjenje avtonomističnega narodnega programa in vprašanje nacionalne samoodločbe v takratni slovenski politiki: Spomni na znamenito Avtonomistično izjavo slovenskih kulturnih delavcev; ki so leta 1921 postavili zahtevo za ohranitev slovenske nacionalne individualnosti in za avtonomijo slovenskega ozemlja v Kraljevini SHS ter na ustavni načrt pokrajinskih avtonomij Slovenske ljudske stranke iz istega leta. Nato utruje pomen leta 1923 v slovenski zgodovinsko pisni literaturi, saj vsebinsko polno opozarja na oblikovanje izrecnih programskih zahtev po samoodločbi, ki so jih v slovenski politiki 1923. leta izrazile Slovenska ljudska stranka, Slovenska republikanska stranka in KPJ. Hkrati predstavi programske opredelitve nekaterih drugih slovenskih političnih subjektov za samoodločbo v kasnejših letih in sklene, da je nasproti unitarističnim in centralističnim stališčem liberalnega tabora in slovenskega dela Socialistične stranke Jugoslavije že v tem obdobju sprejel slovenski narod zahtevo po avtonomiji za svoj vodilni program v nacionalnem vprašanju. Pri tem pa se ne izogne celostni oceni take opredelitve in le-to relativizira z dejstvom, da prične konec dvajsetih let SLS, vodilna slovenska stranka, v politični praksi opuščati boj za avtonomno Slovenijo, medtem ko za ostale avtonomistične sile opomni, da za ta boj niso imele niti moči, niti niso poznale družbenopolitičnega nosilca, na katerega bi ga oprle. Iz te ocene je izključena le nacionalna politika slovenskih komunistov, ki so svoj boj za nacionalno samoodločbo in federativno državo razumeli tudi kot pridobivanje drugih naprednih sil slovenske družbe.

Med narodnimi programi, ki so v naslednjem političnem obdobju starojugoslovanske zgodovine širili vedno bolj živahno razpravljanje o slovenskem nacionalnem vprašanju, avtorja privede poglobljanje v njihovo bistvo zopet k stališčem slovenskih komunistov kot najbolj zrelim izrazom pristnih nacionalnih teženj. V času osebne diktature kralja Aleksandra tako vidi ob splošnemu odklanjanju nenačelne izjave Otona Zupančiča iz leta 1932, da se Slovenci lahko tudi odpovejo svojemu jeziku, pomen idejnopoličnega nastopa Edvarda Kardelja v Književnosti, ko osmisli Kardelj reševanje nacionalnega vprašanja v boju delovnega ljudstva — v zvezi s punktacijami SLS, ki je istega leta zahtevala združitve vseh Slovencev v eni sami politični enoti ter samostojen položaj slovenskega naroda v Jugoslaviji, in še ostrejšo programsko pogloblitvijo jugoslovanskega nacionalnega integralizma, s katero se je liberalni tabor odzval na zahteve SLS, pa se enako zaveda prispevka, ki ga je dala KPJ boju za osvoboditev in združitve slovenskega naroda. Poudari namreč komunistični program iz leta 1933, zahtevo za samoodločbo slovenskega naroda vse do odcepitve in njegove celostne združitve ter hkratni poziv Slovincem, naj z osnovanjem lastne delavsko-kmečke republike vzamejo nacionalno usodo v svoje roke. Ob tem je avtor še opozoril na skupno izjavo komunističnih partij Jugoslavije, Italije in Avstrije, ki so v tistem času, skladno z gledanjem Kominterne potrdile, da ima slovenski narod pravico do samoodločbe in združitve mimo obstoječih imperialističnih mej in na ta način tudi izrekel, da je takrat Kominterna, eden izmed svetovnih političnih dejavnikov, brezpogojno priznala Slovincem polno nacionalno suverenost.

Avtorjev skrbni študij programov in natančno razumevanje akcij v nacionalnem vprašanju prav tako dokaže tudi obravnava zadnjega obdobja pred propadom prve jugoslovanske države. Vešče nas vodi skozi čas ljudskofrontnega gibanja, torej leta, ko so postala socialno vprašanje, vprašanje socialne preobrazbe in svobode, politične demokracije ter ideološke strpnosti tista ključna vprašanja, na katerih sta se v Sloveniji izvedla politična diferenciacija in novo zbiranje za narodni in socialni osvobodilni boj. Ljudskofrontno gibanje, ki je po svojih nosilcih, Komunistični partiji Slovenije, krščanskih socialistih, narodnodemokratskih intelektualcih in levo usmerjenih Sokolih tedaj predstavljalo edino tvorno silo slovenskih narodnih programov, avtor preko ustanovnega manifesta KPS, razmišljanj krščanskih socialistov in načelnih izjav Sokolov uspejo pojasni kot skupno narodnopolitično obliko, ki je zahtevala nacionalno samoodločbo oziroma ohranitev slovenske samobitnosti in pravico do svo-

bode ter samostojnega položaja Slovencev znotraj preurejene jugoslovanske države. To je bila stalnica ljudskofrontnega gledanja na nacionalno vprašanje, kateremu je v študiji odmerjeno posebno mesto v zvezi z vprašanjem, kateri politični subjekt je imel dejanske možnosti za njegovo uresničitev. Odgovor na to vprašanje predstavlja domišljena presoja družbene relevance programov, ki so jih leta 1939 oblikovali narodnodemokratski intelektualci, krščanski socialisti, za komuniste pa Edvard Kardelj. Izpeljana je v razčlenitvi njihove objektivne politične moči, ki pokaže, da je program narodnodemokratskih intelektualcev (oblikoval ga je Lojze Ude), stal sam zase in ga ni podpirala nobena politična skupina, da je program krščanskih socialistov, katerega je izdelal Bogo Grafenauer, sicer imel podporo krščanskosocialističnih razumnikov, vendar pa ti niso imeli svoje strankarske organizacije, medtem ko pa je za Speransovimi (Kardeljevimi) mislimi o slovenskih perspektivah za dosego nacionalne neodvisnosti, federativne jugoslovanske države in uresničenja Zedinjene Slovenije, stala organizirana Komunistična partija Slovenije z dognano revolucionarno strategijo in taktiko. Tu pa avtor ne pozablja na stičnost gledanj komunistov in krščanskih socialistov na razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ta se je prvič izrazila leta 1939 v programu Komunistične Zveze delovnega ljudstva Slovenije in programu, objavljenim v krščanskosocialističnem vestniku Slovenska politika, in drugič leta 1940 v članku Edvarda Kočbeka Slovenci in politika ter besedi Borisa Kidriča v sestanku sodelavcev Sodobnosti. Stržen vseh teh programskih izjav sta bila videnje popolne politične, gospodarske in kulturne svobode slovenskega naroda in volja po dejanskem odločanju o samem sebi. S tem sklene avtor obdobje prve državne skupnosti jugoslovanskih narodov, ki ga je vzporedno obravnaval tudi z vidika gledanj na nacionalno vprašanje med Slovenci v zamejstvu. To problematiko je spretno zgotil v ugotovitve o boju primorskih Slovencev za narodno preživetje in spoznanja o prizadevanjih za politično, gospodarsko in kulturno utrditev Slovencev na avstrijskem Koroškem.

Zadnji del avtorjeve študije obravnava preboj Slovencev na zgodovinsko raven, torej čas, ko so vzeli lastno usodo v svoje roke in se enakopravno postavili ob bok vsakemu drugemu narodu. Zajema narodnoosvobodilni boj in socialistično revolucijo, s katerima je bila popolnoma uresničena slovenska narodna in socialna osvoboditev. To obdobje, v katerem se je sočasno oblikovalo, udeležalo in razvijalo množstvo najbolj odločujočih slovenskih narodnih programov, avtor občuteno predstavi od narodnega programa Osvobodilne fronte (zedinjene, svobodne Slovenije v skupnosti svobodnih in enakopravnih jugoslovanskih narodov) do razglasa Vrhovnega plenuma OF septembra 1943 o priključitvi Primorske, ter od vzpostavitev slovenske nacionalne suverenosti na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra istega leta do izjave Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta februarja 1944 (neposredno izrečenem stališču, da so po II. zasedanju AVNOJ-a v demokratični federativni Jugoslaviji zajamčene slovenskemu narodu vse pravice, ki mu pripadajo kot svobodnemu narodu). Študijo zaključí v maju 1945, zgodovinskem trenutku, ko je bilo osvobojeno in združeno vse slovensko ozemlje, ko sta bili uresničeni ideja Zedinjene Slovenije in nacionalna samoodločba in ko se je začel nov, federativni razvoj jugoslovanske skupnosti. Avtor ima ta zgodovinski trenutek za očitno posledico jasnega, doslednega in revolucionarnega reševanja nacionalnega vprašanja, kar je eno izmed osnovnih sporočil njegove študije. Drugo pa je presunljivo spoznanje, koliko življenjske moči in revolucionarne odločenosti je bilo potrebno, da so Slovenci preživeli, živeli in nato obstali kot suveren narod. To spoznanje spremlja bralca skozi celotno avtorjevo besedilo, posebej poudarjeno pa še pri branju izbranih narodnih programov iz let 1848—1945, ki so — nekateri celo prvič — objavljeni v drugem delu študije. Z objavo teh programov je avtor tudi neposredno prikazal slovensko slo po nacionalni pravičnosti, enakopravnosti in svobodi ter učinkovito podprl svoj raziskovalni napor, ki ga moramo na koncu našega poročila označiti za izredno pomembno znanstveno in kulturno dejanje in velik prispevek k nadaljnjemu izgrajevanju slovenske nacionalne zavesti.

Jurij Perovšek

Ivan Hribar, *Moji spomini*. I. in II. del. Uredil Vasilij Melik. Ljubljana : Slovenska matica, 1983, 641 strani in 1984, 677 strani.

Ponatis dela Ivana Hribarja *Moji spomini* je Slovenska matica uvrstila v svojo memoarsko knjižnico. Vasilij Melik je delo zbral in uredil, opremil z opombami in napisal spremno študijo z naslovom *Ivan Hribar in njegovi spomini*. Eva Holz je za ponatis priredila kazalo oseb.

Prvič so *Moji spomini* izšli leta 1928 v dveh knjigah. Kot polemičen odgovor na Zgodovino katoliškega gibanja na Slovenskem Frana Erjavca in tretji zvezek *Iz mojih spominov* Frana Šukljeta sta leta 1933 in 1934 izšla tretji in četrti del *Mojih*